

Instytut Wymiaru Sprawiedliwości

Macierzyństwo zastępcze z perspektywy prawa Szwajcarii

Ewa Przyśliwska-Urbaneł

Prawa podstawowe
Warszawa 2017

Spis treści

1. Macierzyństwo zastępcze – regulacja prawna	5
2. Status dzieci urodzonych w Szwajcarii	6
3. Uznawanie obcych orzeczeń	7
4. Podsumowanie	10
Bibliografia	11

1. Macierzyństwo zastępcze – regulacja prawna

Macierzyństwo zastępcze oraz transfer embrionów zabronione są przez art. 119 ust. 2 lit. d szwajcarskiej konstytucji¹. Zakaz ten obejmuje wszystkie formy macierzyństwa zastępczego². Zgodnie z art. 2 lit. k ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o medycznie wspomaganey prokreacji (*Bundesgesetz über die medizinisch unterstützte Fortpflanzung* – dalej: FMedG)³, matka zastępcza to „kobieta, która wyraża zgodę na poczęcie dziecka za pomocą metod sztucznej prokreacji, donoszenie ciąży i na przekazanie dziecka po jego urodzeniu osobom trzecim”. W art. 4 tej ustawy wyrażony został zakaz donacji komórek jajowych i embrionów, jak również wszelkich form zastępczego macierzyństwa⁴. Wykonywanie zabiegów medycznych służących macierzyństwu zastępczemu oraz pośredniczenie w zawieraniu umów o macierzyństwo zastępcze wbrew temu zakazowi zagrożone są karą pozbawienia wolności do lat trzech lub karą grzywny (art. 31 FMedG). Dawstwo nasienia jest natomiast dozwolone wyłącznie w przypadku par heteroseksualnych pozostających w związkach małżeńskich (art. 3 ust. 3 FMedG).

Projekt ustawy o medycznie wspomaganey prokreacji powstawał w opozycji do społecznej inicjatywy zatytułowanej „Inicjatywa dla godnej prokreacji”⁵, skierowanej przeciwko wszelkim formom pozaustrojowego zapłodnienia oraz dawstwa gamet⁶. Mimo że inicjatywa ostatecznie została odrzucona w referendum w 2000 r.⁷, szwajcarska ustawa o medycznie wspomaganey prokreacji w uchwalonym w 1998 r. brzmieniu uznawana jest za jedną z bardziej rygorystycznych regulacji tej dziedziny w Europie⁸.

¹ Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft z dnia 18 kwietnia 1999 r., AS 1999 2556 ze zm. (Art. 119 ust. 2 lit. d: *Der Bund erlässt Vorschriften über den Umgang mit menschlichem Keim- und Erbgut. Er sorgt dabei für den Schutz der Menschenwürde, der Persönlichkeit und der Familie und beachtet insbesondere folgende Grundsätze: [...] d. Die Embryonenspende und alle Arten von Leihmutterschaft sind unzulässig*).

² Schweizerischer Bundesrat, Botschaft zum Bundesgesetz über die eingetragene Partnerschaft gleichgeschlechtlicher Paare, BBl 2003 1288, s. 1324, nr 1.7.8.

³ Bundesgesetz über die medizinisch unterstützte Fortpflanzung (Fortpflanzungsmedizingesetz, FMedG), AS 2000 3055 ze zm.

⁴ Art. 4 FMedG: *Die Ei- und die Embryonenspende sowie die Leihmutterschaft sind unzulässig*.

⁵ Eidgenössische Volksinitiative zum Schutz des Menschen vor Manipulationen in der Fortpflanzungstechnologie (*Initiative für menschenwürdige Fortpflanzung [FMF]*), BBl 1996 253.

⁶ M. Fras, D. Abłazewicz, *Reżim prawny macierzyństwa zastępczego na tle porównawczym*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego”, vol. VI, 2008, s. 59; M. Germond, A. Senn, *A law affecting medically assisted procreation is on the way in Switzerland*, „Journal of Assisted Reproduction and Genetics”, nr 7, 1999, s. 341.

⁷ Odrzucona w referendum z dnia 20 marca 2000 r., BBl 2000 2990.

⁸ M. Fras, D. Abłazewicz, *Reżim...*, s. 59; A. Büchler, L. Maranta, *Leihmutterschaft im internationalen Verhältnis: Der aktuelle Stand in der Schweiz*, „FamPra.ch – Die Praxis des Familienrechts”, nr 2, 2015, s. 355.

W świetle powyższych przepisów, umowa dotycząca macierzyństwa zastępczego byłaby, pomimo obowiązującej w Szwajcarii swobody zawierania umów, uznana za sprzeczną z prawem i tym samym nieważną w świetle art. 20 ust. 1 prawa zobowiązań, zgodnie z którym umowa o treści niemożliwej do spełnienia, sprzecznej z ustawą lub z zasadami współżycia społecznego, jest nieważna⁹.

2. Status dzieci urodzonych w Szwajcarii

Szwajcarski kodeks cywilny macierzyństwo wiąże ściśle z faktem urodzenia dziecka (art. 252 ust. 1 ZGB)¹⁰. Ojcostwo może zostać ustalone na podstawie domniemania pochodzenia dziecka od męża matki, uznania dziecka oraz orzeczenia sądu¹¹.

W przypadku dzieci urodzonych przez matki zastępcze wskazuje się, że stosunek rodzicielski między dzieckiem a matką docelową może powstać wyłącznie w wyniku przysposobienia przez nią dziecka, jeżeli ojciec docelowy jest jego ojcem genetycznym¹². Do dnia 31 grudnia 2017 r. nie było dozwolone przysposobienie biologicznego dziecka partnera (partnerki) przez jego partnera (partnerkę) tej samej płci, bowiem zgodnie z obowiązującym wówczas art. 28 ustawy o jednopłciowych zarejestrowanych związkach partnerskich¹³ partnerzy tej samej płci nie mogli adoptować dzieci ani korzystać z metod medycznie wspomaganey prokreacji. Należy przy tym zwrócić uwagę, że z dniem 1 stycznia 2018 r. weszły w życie zmienione przepisy szwajcarskiego kodeksu cywilnego, zgodnie z którymi przysposobienie biologicznego dziecka partnera jest możliwe również dla par homoseksualnych w zarejestrowanych związkach partnerskich bądź związkach kohabitacyjnych¹⁴.

⁹ Bundesgesetz betreffend die Ergänzung des Schweizerischen Zivilgesetzbuches (Fünfter Teil: Obligationenrecht), AS 27 317; B. Christensen, *Schwangerschaft als Dienstleistung – Kind als Ware? Eine rechtliche Annäherung an das komplexe Phänomen der sogenannten Leihmutterschaft*, „hill. Zeitschrift für Recht und Gesundheit”, nr 86, 2013, nb. 34.

¹⁰ Schweizerisches Zivilgesetzbuch, AS 24 233 ze zm. (Art. 252 ust. 1: *Das Kindesverhältnis entsteht zwischen dem Kind und der Mutter mit der Geburt*).

¹¹ Art. 252 ust. 2 ZGB: *Zwischen dem Kind und dem Vater wird es kraft der Ehe der Mutter begründet oder durch Anerkennung oder durch das Gericht festgestellt*.

¹² C. Hausammann, N. Hitz Quenon, *Leihmutterschaft aus menschenrechtlicher Sicht*, „Schweizerisches Kompetenzzentrum für Menschenrechte (SKMR) – Newsletter”, nr 25, 2015, s. 6.

¹³ Bundesgesetz über die eingetragene Partnerschaft gleichgeschlechtlicher Paare (Partnerschaftsgesetz, PartG), AS 2005 5685 ze zm.

¹⁴ Por. art. 264c Schweizerisches Zivilgesetzbuch (Adoption), nowelizacja z dnia 17 czerwca 2016 r., AS 2017 3699: Ust. 1: *Eine Person darf das Kind adoptieren, mit dessen Mutter oder Vater sie: 1. verheiratet ist; 2. in eingetragener Partnerschaft lebt; 3. eine faktische Lebensgemeinschaft führt*.

Ust. 2: *Das Paar muss seit mindestens drei Jahren einen gemeinsamen Haushalt führen*.

Ust. 3: *Personen in einer faktischen Lebensgemeinschaft dürfen weder verheiratet noch durch eine eingetragene Partnerschaft gebunden sein*.

3. Uznawanie obcych orzeczeń

Kwestie stosowania obcego prawa oraz uznawania obcych orzeczeń co do zasady rozstrzygane są w Szwajcarii w oparciu o przepisy ustawy prawo prywatne międzynarodowe (*Bundesgesetz über das Internationale Privatrecht* – dalej: IPRG)¹⁵. Rejestracja stanu cywilnego na podstawie zagranicznego orzeczenia lub dokumentu następuje po spełnieniu ogólnych przesłanek dla uznania obcego orzeczenia, określonych w art. 25 i n. IPRG lub na podstawie przepisów szczególnych. Co do zasady, obce orzeczenie podlega w Szwajcarii uznaniu, jeżeli sąd lub organ, który wydał orzeczenie, posiadał jurysdykcję w sprawie; orzeczenie jest ostateczne, tj. nie można wnieść w stosunku do niego zwykłego środka odwołania; a także gdy uznanie nie jest oczywiście sprzeczne z szwajcarskim porządkiem publicznym¹⁶. Wyrażona w art. 27 IPRG klauzula porządku publicznego obejmuje przy tym tylko takie sytuacje, w których uznanie obcego orzeczenia prowadziłoby do rażącego naruszenia szwajcarskiego porządku prawnego i było nie do pogodzenia z krajowym poczuciem prawnym¹⁷.

Z uwagi na to, że macierzyństwo zastępcze jest w Szwajcarii zabronione przez konstytucję oraz ustawę o medycznie wspomaganej prokreacji, zawarcie umowy o surogację za granicą – w państwach, gdzie jest to dozwolone, stanowi obejście prawa¹⁸. W takich przypadkach dochodzi również do obejścia obowiązujących w Szwajcarii przepisów dotyczących przysposobienia dziecka, w świetle których kandydaci na rodziców adopcyjnych spełnić muszą szereg wymagań o charakterze psychologicznym, medycznym, a także ekonomicznym¹⁹. Przeciwnicy uznawania w kraju skutków umów o surogację zawartych za granicą oraz dokumentów stanu cywilnego potwierdzających rodzicielstwo rodziców docelowych z wykluczeniem matki zastępczej wskazują na zagrożenia, jakie mogą się z tym wiązać, m.in. wynikające z rodzicielstwa rodziców docelowych w podeszłym wieku, naruszenia prawa dziecka do poznania swojego pochodzenia, a także z okoliczności wykonania umowy o surogację (np. wykorzystania przymusowego położenia ekonomicznego matki zastępczej)²⁰.

W piśmiennictwie krytykowane jest restrykcyjne podejście do kwestii uznawania obcych orzeczeń dotyczących rodzicielstwa rodziców docelowych względem dzieci urodzonych za granicą przez matki zastępcze. Wskazuje się, że ocena prawna powinna następować zawsze przez pryzmat nadrzędnej dla szwajcarskiego prawa rodzinnego zasady dobra dziecka. Jej wyrazem jest m.in. dążenie do uniknięcia tzw. ułomnych stosunków prawnych (*hinkende*

¹⁵ Bundesgesetz über das Internationale Privatrecht (IPRG), AS 1988 1776 ze zm.

¹⁶ Na podstawie: A. Büchler, L. Maranta, *Leihmutterschaft...*, s. 357.

¹⁷ Por. orzeczenie szwajcarskiego Sądu Federalnego (*Bundesgericht/Tribunal fédéral/Tribunale federale*) z dnia 5 czerwca 2008 r., 4A_8/2008, E. 3.1; za: A. Büchler, L. Maranta, *Leihmutterschaft...*, s. 358.

¹⁸ Raport Parlamentu z dnia 29 listopada 2013 r. (*Schweizerischer Bundesrat, Bericht des Bundesrates zur Leihmutterschaft vom 29. November 2013*), s. 24 [<https://www.bj.admin.ch/dam/data/bj/aktuell/news/2013/2013-11-29/ber-br-d.pdf>] (dostęp: dnia 15 marca 2018 r.).

¹⁹ Raport Parlamentu ..., s. 24.

²⁰ L. van Tiel, *Anerkennung eines Kindesverhältnisses zu einem heterosexuellen Elternpaar, das von einer Leihmutter in den USA geboren wird*, „Quid? Fribourg Law Review”, nr 1, 2016, s. 21; Raport Parlamentu..., s. 24–25.

Rechtsverhältnisse)²¹, które mogłyby powstać w szczególności w przypadku, gdy w związku z różnymi skutkami prawnymi, jakie z macierzyństwem zastępczym wiązą ustawodawstwa poszczególnych państw, za rodziców dziecka uznane byłyby różne osoby, a w konsekwencji dziecko byłoby ich faktycznie pozbawione²². W związku z tym, a także z uwagi na wyjątkowy charakter samej instytucji, jaką jest klauzula porządku publicznego, zdaniem A. Büchler i L. Maranta, należałoby ją stosować wyłącznie wtedy, gdy zagrożenie dla dobra dziecka jest na tyle istotne, że uzasadniałoby zmianę miejsca pobytu dziecka (Art. 310 ZGB) lub pozbawienie rodziców docelowych władzy rodzicielskiej (Art. 311 ZGB)²³. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że podczas ustalania prawnej sytuacji dziecka znajduje się ono w pieczy rodziców docelowych, z którymi nawiązuje określone więzi, a w konsekwencji przeprowadzonego postępowania może okazać się, że za rodziców dziecka nie zostanie uznane żadne z nich²⁴.

Wszystkie powyższe argumenty zostały wzięte pod uwagę w opublikowanym w listopadzie 2013 r. raporcie szwajcarskiego Parlamentu na temat macierzyństwa zastępczego. Autorzy raportu uznali, że mimo naruszenia prawa krajowego przez osoby, które za granicą zawierają i wykonują umowy o surogację, konsekwencje tego zjawiska w zakresie rodzicielstwa rodziców docelowych muszą być rozpatrywane ze szczególnym uwzględnieniem dobra dziecka. Zdaniem autorów raportu, z art. 119 ust. 2 szwajcarskiej konstytucji nie wynika ogólny zakaz uznawania przez krajowe organy administracyjne i sądowe rodzicielstwa rodziców docelowych względem dziecka urodzonego przez matkę zastępczą. Może zdarzyć się, że potrzeba ochrony godności dziecka i/lub matki zastępczej uzasadni zastosowanie w tym zakresie klauzuli *ordre public*, jednak organy nie mogą powoływać się przy tym wyłącznie na ogólnie pojęte, podstawowe, abstrakcyjne zasady krajowego porządku prawnego. W każdym przypadku konieczna jest bowiem indywidualna analiza interesów i dobra konkretnego dziecka, która może przemawiać za uznaniem rodzicielstwa rodziców docelowych²⁵.

Szeroko omawianym w literaturze orzeczeniem dotyczącym uznawania w Szwajcarii skutków umów o macierzyństwo zastępcze, zawartych i wykonanych za granicą, było orzeczenie sądu administracyjnego kantonu St. Gallen z dnia 19 sierpnia 2014 r.²⁶ W przedmiotowym stanie faktycznym dwóch obywateli Szwajcarii zawarło z pochodzącą z USA matką zastępczą umowę o surogację. Do zapłodnienia wykorzystano komórkę jajową od anonimowej dawczyni oraz nasienie jednego z mężczyzn. Po urodzeniu się dziecka w stanie Kalifornia, *Superior Court of the State of California* wydał orzeczenie (*Judgment of Paternity*), w którym uznał mężczyznę, będącego dawcą nasienia za biologicznego ojca dziecka, a jego partnera (niezwiązanego genetycznie z dzieckiem) za „przypuszczalnie” drugiego biologicznego ojca

²¹ A. Büchler, L. Maranta, *Leihmutterschaft...*, s. 359.

²² L. van Tiel, *Anerkennung...*, s. 21.

²³ A. Büchler, L. Maranta, *Leihmutterschaft...*, s. 366.

²⁴ Raport Parlamentu..., s. 28.

²⁵ Raport Parlamentu..., s. 28–31.

²⁶ Orzeczenie Verwaltungsgericht Kanton St. Gallen z dnia 19 sierpnia 2014 r., B 2013/158.

dziecka (*der vermutete leibliche zweite Vater*). Matka zastępcza ani jej mąż nie zostali uznani za rodziców dziecka i oboje zrzekli się w stosunku do niego praw rodzicielskich. W związku z tym, że pełną i wyłączną odpowiedzialność rodzicielską ponosili rodzice docelowi, to oni w świetle orzeczenia powinni zostać wpisani do rejestru stanu cywilnego jako rodzice dziecka. Sąd administracyjny kantonu St. Gallen stwierdził, że uznanie amerykańskiego wyroku w zakresie uznania obu mężczyzn za rodziców dziecka nie narusza szwajcarskiego porządku publicznego, nawet jeżeli doszło do obejścia konstytucyjnego zakazu macierzyństwa zastępczego. Sąd uznał ponadto, że z uwagi na to, iż na gruncie prawa szwajcarskiego partner niebędący genetycznie związany z dzieckiem nie będzie miał możliwości przysposobienia dziecka w normalnym postępowaniu, w interesie dziecka jest uznanie obu mężczyzn docelowych za jego rodziców. Nakazał również dokonanie wzmianki w rejestrze na temat pochodzenia genetycznego dziecka (w zakresie anonimowego dawstwa komórki jajowej oraz urodzenia dziecka przez matkę zastępczą).

Na skutek skargi kasacyjnej sprawa została skierowana do Sądu Federalnego, który w wyroku z dnia 21 maja 2015 r.²⁷ utrzymał w mocy orzeczenie sądu administracyjnego kantonu St. Gallen jedynie w zakresie, w którym za ojca dziecka uznany został ojciec docelowy, będący dawcą materiału genetycznego. W odniesieniu do uznania za drugiego rodzica jego partnera, który nie był genetycznie związany z dzieckiem, Sąd zastosował klauzulę porządku publicznego. Wskazał przy tym, że orzeczenie nie jest niezgodnie z szwajcarskim *ordre public* tylko dlatego, iż uznaje za rodziców dziecka dwóch mężczyzn. W innych państwach istnieje bowiem możliwość adopcji pasierba (*Stiefkindadoption*), także dla par homoseksualnych żyjących w zarejestrowanych związkach partnerskich i instytucja ta jako taka nie narusza podstawowych zasad szwajcarskiego porządku prawnego²⁸. Sąd podkreślił jednak wyraźnie, że nie bez znaczenia dla rozstrzygnięcia w tym przypadku pozostaje sposób, w jaki doszło do urodzenia dziecka. W świetle szwajcarskiego prawa macierzyństwo zastępcze jest bowiem zabronione, a uzasadnieniem dla tego zakazu jest ochrona dziecka przed zdegradowaniem do roli towaru oraz ochrona matki zastępczej przed komercjalizacją jej organizmu. Niezastosowanie klauzuli porządku publicznego w tym przypadku oznaczałoby akceptację zjawiska „turystyki prokreacyjnej” i obchodzenia zakazów konstytucyjnych²⁹. Uznanie mężczyzny będącego dawcą materiału genetycznego za jedyne rodzica dziecka w opinii Sądu zabezpiecza wystarczająco interesy dziecka, tj. nabywa ono w związku z tym obywatelstwo szwajcarskie, nazwisko ojca, a także pozostaje w jego pieczy. Takie rozstrzygnięcie jest również

²⁷ Orzeczenie Bundesgericht z dnia 21 maja 2015 r., 141 III 312.

²⁸ Sąd zwrócił przy tym uwagę, że w Parlamencie trwają prace nad nowelizacją ustawy, otwierającą drogę do *Stiefkindadoption* także dla par jedнопłciowych. Tak też: Schweizerischer Bundesrat, *Botschaft zum Bundesgesetz...*, s. 1359, nr 2.5.17.

²⁹ Por. pkt 5.3.3 uzasadnienia orzeczenia Bundesgericht z dnia 21 maja 2015 r., 141 III 312: [...] *Die Verneinung der Ordre public-Widrigkeit würde die rechtsanwendenden Behörden zwingen, ein durch Rechtsumgehung erreichtes Kindesverhältnis als „fait accompli“ zu akzeptieren, womit der Fortpflanzungstourismus gefördert würde und das inländische Leihmutterverbot weitgehend wirkungslos wäre.*

zgodne z orzecznictwem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu³⁰. Sąd nakazał przy tym dokonanie w rejestrze odpowiednich wzmianek dotyczących genetycznego pochodzenia dziecka.

W piśmiennictwie wskazuje się, że orzeczenie to zapoczątkowało wypracowaną przez szwajcarski Sąd Federalny praktykę, w której zauważyć można stworzenie swoistego kryterium dla uznania obcego orzeczenia w zakresie ustalenia rodzicielstwa rodziców docelowych wobec dziecka urodzonego za granicą przez matkę zastępczą, jakim jest istnienie genetycznego związku z dzieckiem³¹. W przypadku rodzicielstwa rodziców docelowych, od których dziecko nie pochodzi w sensie genetycznym ani biologicznym, istnieje zdaniem Sądu Federalnego „funkcjonalne podobieństwo do adopcji”³² i w takich stanach faktycznych należy stosować przepisy o przysposobieniu dziecka na zasadzie analogii, co jednocześnie wiąże się z odmową uznania obcego orzeczenia³³.

4. Podsumowanie

Podkreślane w literaturze i orzecznictwie szwajcarskiego Sądu Federalnego zagrożenia, jakie wiążą się z macierzyństwem zastępczym, dotyczą w szczególności interesów dziecka (m.in. prawa do poznania swojego pochodzenia, a także traktowania go w roli przedmiotu, czy „towaru”³⁴) oraz pozycji prawnej i faktycznej matki zastępczej. Stanowisko szwajcarskiego ustawodawcy jest w tym zakresie zdecydowanie restrykcyjne, jako że zarówno przeprowadzanie zabiegów medycznych służących macierzyństwu zastępczemu, jak i pośredniczenie w zawieraniu umów o surogację są wprost zakazane w ustawie o medycznie wspomaganey prokreacji, a także w szwajcarskiej konstytucji.

Obce orzeczenia i dokumenty, dotyczące rodzicielstwa rodziców docelowych względem dzieci urodzonych przez matki zastępcze za granicą, były w dotychczasowej praktyce orzeczniczej Sądu Federalnego uznawane jedynie w zakresie rodzicielstwa rodzica genetycznie związanego z dzieckiem (najczęściej ojca docelowego). W piśmiennictwie postuluje się złagodzenie przesłanek uznawania obcych orzeczeń w tym zakresie, jeżeli przemawia za tym dobro dziecka³⁵. Wskazuje się, że w przypadku konfliktu argumentów o charakterze

³⁰ Sąd odwołał się w tym zakresie do orzeczeń nr 65192/11 (*Menneson przeciwko Francji*), nr 65941/11 (*Labassée przeciwko Francji*) oraz nr 25358/12 (*Paradiso i Campanelli przeciwko Włochom*).

³¹ Tak też np. orzeczenie Bundesgericht z dnia 14 września 2015 r., 141 III 328 – bez znaczenia jest przy tym przy ocenie ewentualnego naruszenia porządku publicznego orientacja seksualna rodzica; za: L. van Tiel, *Anerkennung...*, s. 19.

³² Orzeczenie Bundesgericht z dnia 14 września 2015 r., 141 III 328, E 6.6.

³³ L. van Tiel, *Anerkennung...*, s. 21.

³⁴ B. Christensen, *Schwangerschaft...*

³⁵ Por. A. Büchler, L. Maranta, *Leihmutterschaft...*, s. 368; C. Mayer, Raport z konferencji kantonalnych organów nadzoru służby cywilnej (*Konferenz der kantonalen Aufsichtsbehörden im Zivilstandsdienst*), Brunnen, z dnia 22 października 2015 r., pt. *Leihmutterschaft – Rechtsvergleich in Europa und die Entscheidung des*

generalno-prewencyjnym oraz interesów konkretnego dziecka, należy wziąć pod uwagę, że zasada dobra dziecka ma rangę konstytucyjną i należy do szwajcarskiego porządku prawnego³⁶. Szwajcarski Sąd Federalny w kilku orzeczeniach podkreślił jednak, że z uwagi na wyraźny zakaz macierzyństwa zastępczego wyrażony w konstytucji oraz zasady szwajcarskiego prawa rodzinnego, jakie za nim przemawiają, uznanie rodzicielstwa rodziców docelowych, niebędących genetycznymi rodzicami dziecka, stanowiłoby obejście prawa i rażące naruszenie krajowego porządku publicznego³⁷.

Bibliografia

- Büchler A., Maranta L., *Leihmutterschaft im internationalen Verhältnis: Der aktuelle Stand in der Schweiz*, „FamPra.ch – Die Praxis des Familienrechts”, nr 2, 2015.
- Christensen B., *Schwangerschaft als Dienstleistung – Kind als Ware? Eine rechtliche Annäherung an das komplexe Phänomen der sogenannten Leihmutterschaft*, „hill. Zeitschrift für Recht und Gesundheit”, nr 86, 2013.
- Eidgenössische Volksinitiative zum Schutz des Menschen vor Manipulationen in der Fortpflanzungstechnologie (Initiative für menschenwürdige Fortpflanzung [FMF]), BBl 1996 253.
- Fras M., Abłazewicz D., *Reżim prawny macierzyństwa zastępczego na tle porównawczym*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego”, vol. VI, 2008.
- Germond M., Senn A., *A law affecting medically assisted procreation is on the way in Switzerland*, „Journal of Assisted Reproduction and Genetics”, nr 7, 1999.
- Hausammann C., Hitz Quenon N., *Leihmutterschaft aus menschenrechtlicher Sicht*, „Schweizerisches Kompetenzzentrum für Menschenrechte (SKMR) – Newsletter”, nr 25, 2015.
- Mayer C., Raport z konferencji kantonalnych organów nadzoru służby cywilnej (Konferenz der kantonalen Aufsichtsbehörden im Zivilstandsdienst), Brunnen (Szwajcaria), z dnia 22 października 2015 r., pt. *Leihmutterschaft – Rechtsvergleich in Europa und die Entscheidung des Bundesgerichts*; http://www.kaz-zivilstandswesen.ch/fileadmin/pdf/Publikationen_Entscheide/Leihmutterschaft_-_Rechtsvergleich_in_Europa_und_die_Entsch.pdf (dostęp: dnia 15 marca 2018 r.).
- Schweizerischer Bundesrat, Bericht des Bundesrates zur Leihmutterschaft vom 29. November 2013, <https://www.bj.admin.ch/dam/data/bj/aktuell/news/2013/2013-11-29/ber-br-d.pdf> (dostęp: dnia 15 marca 2018 r.).
- Schweizerischer Bundesrat, *Botschaft zum Bundesgesetz über die eingetragene Partnerschaft gleichgeschlechtlicher Paare*, BBl 2003 1288.
- van Tiel L., *Anerkennung eines Kindesverhältnisses zu einem heterosexuellen Elternpaar, das von einer Leihmutter in den USA geboren wird*, „Quid? Fribourg Law Review”, nr 1, 2016.

Bundesgerichts, s. 20, http://www.kaz-zivilstandswesen.ch/fileadmin/pdf/Publikationen_Entscheide/Leihmutterschaft_-_Rechtsvergleich_in_Europa_und_die_Entsch.pdf (dostęp: dnia 15 marca 2018 r.).

³⁶ C. Mayer, Raport z konferencji..., s. 19.

³⁷ Por. orzeczenie Bundesgericht z dnia 14 września 2015 r., 141 III 328, pkt 8; orzeczenie Bundesgericht z dnia 21 maja 2015 r., 141 III 312, pkt 5.3.2–5.3.3.

